

ԱՂՂԱՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ  
ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼ ՆԵՐՇ

Ս.Գ.Բալայան

Հայոց եկեղեցու պատմության ընթացքը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի քաղաքական մասնատվածությունը նրբեմն իր անդրադարձներն է ունեցել նաև Հայոց եկեղեցական ընդհանուր հաստատության սրոշակի տարանջատման բնագավառում, սակայն նրբեր չի հաացրել ակնհայտ մասնատման աչքն ազարդ պատճառով, որ այն իրենից ներկայացնում էր մեկ ընդհանուր ազգի հոգևոր հաստատություն, որտեղ չկային էական դավաբանական խնդիրներ: Զաղաքական հանգամանքներն ու տիրապետողների ձգտումները՝ պաշտպանել Հայոց եկեղեցին ու աստիճանաբար ընդհանրապես վերացնել այն, կամ, լավագույն դեպքում, ննթարկեցնել, այդպես էլ վերջնական հաջողություն չունեցան: Այս վերջինը փաստող վկայություն է 451 թվականին Բաղկեդոնում ընդունված դավանանքային բանաձևը, որը Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության դրսևորման յուրահատուկ ձև էր, ինչը ստիպեց Հայ եկեղեցու հայրերին՝ ձեռնարկելու հոգևոր պաշտպանություն և դրա շնորհիվ՝ ազգային ինքնության պահպանման պատասխան միջոցներ:

Մեթոդաբանական առումով կարևոր է Մադարիա Բարեպետիկոս Օրմանյանի հետևյալ տեսակետը. «Հայոց ազգային եկեղեցին նդած է այն միակ յուրակալը, որ Հայկա սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է իրարմէ անբաժնելի պահել, և իբրեւ մէկ ազգ պահպանել: Եկեղեցին նդած է, որ անվիճելի կերպով ներարկած է անոր մեջ ներքին կոնստանսութեան տարքները, և պատրաստած է արտաքին միջոցներ և, գործնական նդանակներն, և գործառնական ձեռնարկներ՝ հայ ազգութեան գոյութիւնը ապահովելու: Եկեղեցւոյ շնորհին է, որ հայութիւնը մնացած է իբր յատուկ և ինքնորոյն մարմին մը, որ դարերու այլալոյսութեանց և արկածներու լռութեանց ներքեւ ալ, ինքն իր մեջ շարունակելով միշտ նոյն մնացած է»<sup>101</sup>:

Ահա այս գիտակցումով էլ Հայոց եկեղեցու հոգևոր հայրերը վստահաբար ձեռնարկում էին համապատասխան միջոցառումներ, որոնց հաջողության կարևորագույն

101. Մարր Օրմանյան, *Հայոց եկեղեցին*, Եր., 1993, էջ 245:

նախապայմանը առկա դավաբանական միասնությունն ու քրիստոնեական հավատքին հայ ժողովրդի բոլոր խավերի ի սկզբանե անմնացորդ նվիրվածությունն էր:

Եվ այսպես, Հայոց Առաքելական եկեղեցին, շարունակելով պայքարը այլադավանության դեմ, միաժամանակ հղորանում ու ամրապնդում էր իր գիրքերը: 506թ. տեղի ունեցավ Դվինի եկեղեցական առաջին ժողովը՝ Բաբկեն կաթողիկոսի հրավերով ու ղեկավարությամբ, որին մասնակցում էին նաև վրաց ու աղվանից եպիսկոպոսները<sup>102</sup>:

Այլ Հակոբյանի կարծիքով չնայած սկզբնաղբյուրները չեն հիշատակում Դվինի ժողովին Աղվանքից ներկայացած մասնակիցների անունները, սակայն պետք է նշառորդել, որ Աղվանից հոգևոր առաջնորդն ու եպիսկոպոսները նույնպես մասնակցել են հիշյալ ժողովին<sup>103</sup>: Համագիշ է նաև Եզնիկ քին. Պետրոսյանի կողմից արված մեկնաբանությունը. «Բնավ էլ պատահական երևույթ չպետք է համարել այն, որ 506թ. «Հայոց, Վրաց, Աղվանից և Սյունյաց» եպիսկոպոսները հավաքվել են Հայոց կաթողիկոսության կենտրոն Դվինում՝ քննելու իրենց հուզող հարցերը: Թեպետև Վրաց և Աղվանից, որոշ ժամանակ էլ Սյունյաց եկեղեցիները ունեցել են ինքնավար կառավարություն, սակայն ի հոգևորս բոլորն էլ նշառակվել են Դվինի Հայոց կաթողիկոսությանը: Այս շատ հստակ ձևով վկայվում է ոչ միայն ժամանակի հայեական, այլ նաև օտար աղբյուրներում»<sup>104</sup>:

Հիշյալ տեսակետների շուրջը կասկածները փառատվում են Հովհ. Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի հետևյալ վկայությամբ. «...մեծ Հայրապետն Հայոց Բաբգեն առնէ ժողով եպիսկոպոսաց Հայոց, Վրաց և Աղուանից՝ ի Նոր քաղաք ի սուրբ կաթողիկէի ի մայրն եկեղեցեաց Հայոց, որք նստնապէս ...խոտեցին գծողովն Բաղկեղձնի... ի նմին հիման սրբոյն Գրիգորի հաստատմեալ կային»<sup>105</sup>:

Սկզբնաղբյուրներում նշված «Աղվանից եպիսկոպոսների» շարքում, բնականաբար, արդեն իսկ հասկացվում են նաև Աղվանից մարգապանության նշառակայության տակ գտնվող Արցախից և Ռիտիքից ժամանած եպիսկոպոսները: Ժողովի կողմից կազմված «Հաւատոյ նամակը» բաղկացած էր նրեք օրինակից, քանի որ Հայոց, Վրաց և Աղվանից եպիսկոպոսները առանձին են ստորագրել դրանք, որպես առանձին քաղաքական միավորների, այն է մարգապանությունների ներկայացուցիչներ: «Այսուիկ վարիմք հաւատովք, զոր և գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն, Վրաց և Աղուանից միաբանութեամբ,

102. Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 64: Տե՛ս նաև՝ Ե.Գ. Տեր-Մինոսյան, Պատմա-քանասիրական հետազոտություններ, Երև., 1971, էջ 44:

103. Տե՛ս՝ Ա. Ա. Акопян, с. 129.

104. Տե՛ս Հյն. քին Պետրոսյան, էջ 55:

105. Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 64:

խրաքանչյուր աշխարհի գրով»<sup>106</sup>;

Գիրք թղթոցում տեղակայված այս պարբերությունը և հատկապես «խրաքանչյուր աշխարհի գրով» խոսքերը պարզ և անվիճելի կերպով ապացուցում են, որ Բաբկն կաթողիկոսի Ա թղթի հետ միասին Դ-վինի 506թ. ժողովի մասնակից վրաց և աղվանից եպիսկոպոսներն առանձին-առանձին «Հաւատոյ նամակ» են տվել՝ իրենց ստորագրություններով վավերացրած<sup>107</sup>:

Եվ այսպես, և 506թ. և 554թ. Դ-վինում գումարված եկեղեցական ժողովները «ամրագրեցին Հայոց դավանանքային ինքնորոշումը և ազգային միաբանությունը նոր պայմաններում»<sup>108</sup>:

Հայոց եկեղեցու պատմության ուսումնասիրությունից երևում է, որ հիշյալ, նաև հետագա ժամանակներում ծագած կրոնական զանազան բնույթի խնդիրները նրբոր չներգործեցին ու չկարողացան խաթարել Հայոց եկեղեցու հիմնական դիրքն ու հաստատուն կերպարը, թեկնիզ և նրկրի քաղաքական մասնատվածության պայմաններում

Ակնհայտ է, որ Հայոց արևելից կողմերի, այսինքն՝ Արցախ և Ուտիք հայաշխարհների, ինչպես նաև բուն Աղվանքում քրիստոնեական քարոզչության շնորհիվ առաջացած հոգևոր առաջնորդությունը, ինքնատիկության կազմում էր Հայոց եկեղեցու մաս, իսկ հոգևոր առաջնորդարանը ի սկզբանե գտնվում էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Ամարաս բնակավայրում: Հոգևոր այս առաջնորդության մեջ ընդգրկված էին նաև բուն Աղվանքի քրիստոնյա գեղերը: Եվ առաջնորդությունը ի սկզբանե հենց անվանվել է նաև Աղվանից վերը հիշատակված պատճառով, ինչն էլ տարակարծիքների, այդ թվում սխալ տեսակետների տեղիք է տվել: Ասվածը համոզիչ ներկայացնելու համար մատնանշենք այն հանգամանքը, որ Հայոց արևելից կողմերի առաջին եպիսկոպոս Ս.Գրիգորիսը պատմական աղբյուրներում հայտնի է «Աղվանից եպիսկոպոս» հիշատակությամբ: Փ. Բուզանդը հետևյալ կերպ է ներկայացնում Ս.Գրիգորիսի մասունքների հուղարկավորությունը . «սարկավազները Գրիգորիսի մարմինը ... բերին ի գավառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գեօղն, որ անուանեալ կոչի Ամարագ: Եւ նիին գնաւ առ եկեղեցւան, գոր շինեալ էր առաջնոյն Մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի՝ քահանայապետին մեծին աշխարհին Հայաստան երկրին»<sup>109</sup>: Հարկ է

106. «Գիրք թղթոց», էջ 51:

107. Տես՝ Ե.Գ. Տեր-Մինասյան, նշվ.աշխ., էջ 43:

108. Է.Լ. Դանիելյան, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Եր., 2000թ. էջ 4:

109. Հովհ. Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1996, էջ 46:

նկատել, որ պատմիչը ի նկատի է առել Հայոց Աղվանքը, որովհետև անգամ հաստիկ շեշտել է «ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց», որ նշանակում է Հայոց սահմանի մեջ գտնվող Աղվանից կողմը: Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոս պատմիչը նույն փաստը հետևյալ կերպ է ներկայացրել. «և տարեալ հաւգուցանեն զսուրբ մարմին նորա ի գեղոյն Ամարաս, որ ՚ի Փոքր Սիրնիս»<sup>110</sup>: Հասկանալի է, որ Փոքր Սյունիք անվան տակ կաթողիկոս պատմիչը ի նկատի ունի Արցախ աշխարհը: Իսկ Մատթեոս Ուռեայեցին, անդրադառնալով հիշատակված Հայոց Աղվանքին, այն, ինչպես արդեն նշել ենք, անվանել է «Աղվանք կամ խորին աշխարհ Հայոց»<sup>111</sup>:

Սյունիքի պատմության շարահարող Մտեփանոս Օրբելյանը, նկարագրելով մոնղոլների տիրապետության մեայլ ժամանակները, գրի է առել նաև Ա.Գրիգորիսի անվան հետ կապված հետևյալը. «Տարսայիճի որդի Ջալալին մի քանի մոնղոլ մարդկանցով նա ուղարկեց Ամարաս, որը հին ժամանակներից Աղվանքի կաթողիկոսական մեծ աթոռն էր եղել և իր մոտ բերել տվեց Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի որդի Վարդանի որդու՝ Սուրբ Գրիգորիսի գավազանը: Բանի որ Գրիգորիսի գերեզմանն այնտեղ էր գտնվում, ուստի և գավազանն էլ պահվում էր նույն եկեղեցում: Գավազանի հետ տարան նաև աստվածաիրաշ սրանչելի խաչը՝ երեսուրկվեց թանկագին քարերով, և հին ժամանակներից այնտեղ էր... Այս ձևով Աղվանից աշխարհը գրկվեց թանկագին ու աստվածային այդ գանձերից»<sup>112</sup>:

Միայն Չամչյանը, նկարագրելով Ա.Գրիգորիսի առաքելությունը, գրել է. «Մոյն այս սբ Վրթանէս ձեռնադրեալ գերեց որչի իւր գԳրիգորիս՝ արխեպիսկոպոս՝ առաքեաց յաղուանս հայոց. որ և նաեւտակեցաւ անդ, ի նոցանէ: Եւ, ի սմանէ համարի սկզբնաւորութի կաթողիկոսութն աղուանից»<sup>113</sup>:

Անշուշտ, պատմիչը ևս վկայակոչում է հիշյալ տեղանկերը, նշելով, որ Ա.Վրթանեսը իր «ներեց» որդուն ձեռնադրում է «Հայոց Աղվանքի» (ընդգ.-Մ.Ը..) եպիսկոպոս, որով և հետագայում սկիզբ է դրվում Հայոց Աղվանից կաթողիկոսություն: Հետևաբար, առկա աղբյուրների վկայակոչմամբ կարելի է վստահաբար ասել, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը հիմնադրվել է որպես Հայոց եկեղեցու բաղկացուցիչ մաս: Այն իր ծագմամբ, էությամբ ու գոյությամբ մշտապես հայ լուսավորչական թեմ է եղել: Ինչ

110. Մատթեոս Ուռեայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1973, էջ 2:

111. Փ.Ընդանդ, Հայոց Պատմություն, Եր., 1987, էջ 27:

112. Մո.Օրբելյան, էջ 368:

113. Միք.Չամչյան, Խրախճան Պատմության Հայոց, Վենետիկ, 1811, էջ 84:

վերաբերում է բուն Աղվանքի աղվանական ցեղերին, ապա «... աղվանները քրիստոնեության մուտքից հետո, և ապա հետգհետն ընկել են հայերի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական ու մշակութային ազդեցության տակ: Ի վերջո աղվանների ճնշող մասը էթնիկապես համաձուլվել է հայերի հետ: Այդ բանում կարևոր դեր է կատարել Աղվանական եկեղեցին..., որը Հայկական եկեղեցու արքեպիսկոպոսություններից մեկն էր, որի պետը նախկինի պես շարունակում էր կրել Աղվանից կաթողիկոսության տիտղոսը, այնպես, ինչպես Հայկական եկեղեցու կազմում Աղթամարի և Էջիլիկայի կաթողիկոսները»<sup>114</sup>:

Աղվանից կաթողիկոսության հիմնադրումը թելադրված էր նաև ժամանակի քաղաքական պայմաններով: Քաղաքական մեկուսացման մեջ հայտնված Հայոց արևելից նահանգների հոգևոր առաջնորդարանների վիճակը ավելի էր ծանրացել թեկուզ միայն այն պատճառով, որ զրկված լինելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ամենօրյա հսկողությունից, նրանք ենթակա էին տարատեսակ վտանգների: Եթե անտեսենք անգամ նրա գոյությանը սպառնացող վտանգը տիրապետողների կողմից, ապա պետք է հաշվի նստենք այն իրողության հետ, որ Բաղկելոսի ժողովի հեղինակներն ու կողմնակիցները ջանք ու նշանդ չէին խնայում այդ ժողովի նորմերը չընդունած եկեղեցիները իրենց ենթակայության տակ դնելու, հետևաբար նաև նրանց ինքնություն գոյատևմանը վերջ տալու նպատակին հասնելու ուղղությամբ: Փաստորեն դափոնանքային այդ շեղումները լի էին հայոց հոգևոր ու քաղաքական ուժերը ջլատելու վտանգով:

Այսպիսով, Հայոց արևելից կողմերի, ինչպես նաև անդրկուրյան թեմերը, մերժելով քաղկեդոնականությունը, այդ ուղղությամբ առավել վստահաբար գործելու կարևորագույն նրաշխիքը տեսնում էին եիշյալ թեմերը մեկ նվիրապետությունում միավորելու մեջ: Այդ քայլին էր մղում նաև 6-րդ դարում ստեղծված քաղաքական աննպաստ իրավիճակը: Բնակաճաբար ներքի քաղաքական իրավիճակի փափոխության հետ փոփոխվում էր նաև եկեղեցին՝ հարմարվելով նոր պայմաններին ու գործելով տվյալ շրջանի ոգուն ու պատանջներին համապատասխան:

Վաչագան Բարեպաշտի մահից հետո հաճախակի Լին դարձել հյուսիսից խազարների արշավանքները, որոնք ավերում էին բնակավայրերը, այրում եկեղեցիները,

<sup>114</sup> Հ.Ս. Անսոյան, *Հայկական Մատենագիտություն*, հ.Ա, էջ 614:

մատենագրական երկերն ու ավետարանները: «Ազա յերկրորդ ամին խոստովու՝ արքայից արքայի, յորժամ գսկիզքն հայ թուականին եղին, ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չորայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինսահայած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի: Եւ նստուցին հայրապետ զտէր Աբաս ի գաւառէն Մեծիրանց, որ կալեալ զաթոռն ամսն ԽԴ, սրբական վարուք կեցեալ փոխադրի յամսման կեանսն»<sup>115</sup>:

Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները վկայում են, որ սկզբում Ամարասը, այնուհետև Պարտավը հանդիսացել են Հայոց եկեղեցու Արևելյան թեմի նպիսկոպոսական կենտրոնը: Եվ 6-րդ դարի սկզբին խազարական արշավանքների վտանգից դրոշված, նպիսկոպոսական աթոռը ժամանակավորապես Պարտավից տեղափոխվել էր Չոդ:

Հիշյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ ճշգրիտ աղբյուրների բացակայության պատճառով ուսումնասիրողները ստիպված էին ալարզապես ննջադրություններ կատարելու մասնավորապես Մ.Կաղանկատվացու հաղորդած որոշ տեղեկությունների շուրջը և որի հետևանքով ավելի խճճված տեսք է ընդունել այն: Հիմնախնդրի գիտականորեն ճշգրիտ ու համոզիչ մեկնաբանություն է տվել Ալ.Հակոբյանը. «Նպիսկոպոսական աթոռը Պարտավ է տեղափոխվել հենց Չոդ-դերբենդից, որտեղ 428 թվականից ի վեր գտնվում էր Աղվանքի մարզպանի նստավայրը... ամենայն հավանականությամբ հենց այդ հանգամանքն էլ բացահայտում է Աղվանից մարզպանության հոգևոր առաջնորդարանի տեղադրությունը»<sup>116</sup>: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ հեղինակը 428 թվականին է վերագրում Աղվանից մարզպանության կազմավորումը: Սակայն հիմնավորելով իր շարադրանքը, այգնուհետև Ալ.Հակոբյանը նշում է, որ մինչև 462 թվականը գոյություն է ունեցել Աղվանից թագավորությունը կապաղակ կենտրոնով, որտեղ գտնվում էր նաև Աղվանից հոգևոր առաջնորդը՝ Աղվանից նպիսկոպոսը: Այստեղից էլ ներակայանցնելով, նա նշում է, որ «462 թվականից հետո

Աղվանքի հոգևոր առաջնորդարանը տեղափոխվում է մարզպանության մայրաքաղաքը՝ Չոդ-դերբենդ»<sup>117</sup>: Ահա դրանից հետո էլ, ըստ նրա, սկզբնաղբյուրները Աղվանից հոգևոր առաջնորդին հիշատակում են արքեպիսկոպոս ձևով:

Ալ.Հակոբյանի հիշյալ տեսակետը հիմնավոր ու համոզիչ է, քանի որ ակնհայտ է, որ

115. Մ.Կաղանկատվացի, էջ 119:

116. Ա.Լ.Акопян, стр. 133.

117. Ա.Լ.Акопян, стр. 134.

հոգևոր առաջնորդարանը հիմնականում տեղակայվել է աշխարհիկ իշխանության անմիջական հովանու ներքո: Եվ տվյալ պարագայում նորաստեղծ մարզպանության կենտրոն Չոդում հոգևոր առաջնորդարանի հաստատումը չափեր է կասկած հարուցի:

Մակայն տվյալ պարագայում կա քաղաքական մեկ այլ հանգամանք, որը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ հիշյալ իրադարձություններից քիչ հետո, այսինքն՝ 5-րդ դարի վերջին Վաչագան Բարեպաշտի կողմից հիմնած իշխանապետությունը, որ ընդգրկել է բացառապես Արցախ և Ուտիք նահանգները, նույնպես ունեցել է իր հոգևոր առաջնորդարանը՝ նախկողոսության ձևով: Իշխանապետությանը ննջակա հոգևոր կենտրոնները միավորված էին այս պարագայում Պարտավի նախկնապետի հովանու ներքո: Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության շրջանում Հայոց արևելից կողմերի եկեղեցին գտնվում էր Հայոց եկեղեցու անմիջական ննջակայության տակ:

Այ.Հակոբյանը նշում է, որ «Աղվանից պատմությունը» ոչինչ չգիտե Աղվանից եկեղեցու կառավարական շրջանի մասին<sup>118</sup>: Անշուշտ դա ունի իր հիմնավորումը: Աղվանից եկեղեցու հենց կառավարական շրջանում Հայոց արևելից եկեղեցին նրանից առանձին էր գործում: Հիշյալի ապացույց է Աղվնի ժողովը և նրա մասնակիցների անունները, որոնց շարքում հիշատակված չեն Չոդից ժամանած պատվիրակների անուններ:

Այ.Հակոբյանը իրավացիորեն նշել է՝ նաև, որ «Աղվանից պատմությունը» և նրա «աղվանական» սկզբնաղբյուրները արտացոլում են աջակողմյան Աղվանքի Արցախ և Ուտիք հայաշխարհներում հիմնավորված նյութերը, որը Աղվանից եկեղեցու իրավասության տակ է, անցել 428-462թթ. Աղվանից մարզպանության կազմավորման և Չոդում նրա հոգևոր կենտրոնի հաստատման ժամանակ<sup>119</sup>: Տեսակետը հիմնավորվում է Մ.Լադաճյանի կողմից, որը հ2, գլ.Դ և հ.3, գլ.23-ում «Փոխումն հայրապետական աթոռիցն Աղուանից ի Չորայ և նստուցանել ի մեծ քաղաքին Պարտաւ...», որ տեղի է ունեցել 552թ.:

Անշուշտ, Վաչագան Բարեպաշտի իշխանապետությունը և Աղվնի ժողովն ու նրա ընդունած «Մահմանադրություն կանոնականը» չընդունելու դեպքում առաջադրված տեսակետը կդառնա տրամաբանական ու համոզիչ: Մակայն հարկ է նկատել, որ Այ.Հակոբյանը ևս հավելած է այն մտքին, որ Մ.Լադաճյանի կողմից հիմնականում գրի է առել Հայոց արևելից կողմերի՝ այն է Արցախ և Ուտիք հայաշխարհների կրոնական ու

118. Տես՝ Նույն տեղում:

119. Ալ.Առաքյ, Եր. 135

քաղաքական իրադարձությունները:

Հենվելով պատմական սկզբնաղբյուրների և նրանց շուրջը առկա պատմագիտական ուսումնասիրությունների վրա կարելի է եզրակացնել, որ 5-րդ դարի վերջին և 6-րդ դարի սկզբին, մասնավորապես Վաչագան Գ-ի իշխանապետության շրջանում Հայոց արևելից կողմանց եկեղեցին՝ գտնվելով Առանշափի իշխանական տան հովանու ներքո, հաստատվել էր նաև Ամենայն Հայոց եկեղեցուն նշանակալից իր հոգևոր առաջնորդարանը, որը թերևս կրկին քաղաքական պայմանների թևադրանքով առանձնացել էր բուն Աղվանքի հոգևոր առաջնորդարանից, քանի որ վերջինս գտնվում էր Աղվանից մարզպանի հովանու ներքո: Եվ Վաչագան Բարեպաշտի իշխանապետության անկումից հետո, երբ Հայոց արևելից կողմերը կրկին հայտնվեցին Աղվանից մարզպանության կազմի մեջ, բնականաբար, անհրաժեշտություն էր առաջացել եկեղեցական երկու թևերը, այն է բուն Աղվանից և Հայոց արևելից եպիսկոպոսական թեմերը միավորելու մեկ նվիրապետության մեջ:

Ուրեմն հետևությունը մեկն է. դավանանքային ու քաղաքական պայմանների դրդմամբ 552 թ. Պարտավում վերահաստատվեց եպիսկոպոսական աթոռը, միավորելով Հայոց արևելից կողմանց ու բուն Աղվանքի մի շարք թեմեր և իրենով սկզբնավորեց Հայոց արևելից կողմանց, աղբյուրներում «Աղվանից» անվանված կաթողիկոսական աթոռը: Այդ է վկայում նաև նորաստեղծ նվիրապետության առաջին գահակալ Աբաս եպիսկոպոսի տիտղոսը՝ «Կաթողիկոս Ադուանից, Լփնաց և Չողայ»<sup>120</sup>: Նշված տիտղոսը բնականաբար իրենով նշանավորում է հիշյալ թեմերի միավորումը մեկ նվիրապետության մեջ: Պարտավում հաստատված նորահաստատ նվիրապետության պաշտոնական լեզուն դարձան հայերենը<sup>121</sup>: Չնայած դրան, բուն Աղվանքում օրոշակի գործածություն ունեւր նաև աղվաներենը: Սակայն քանի որ այն ընդունելի ու հասկանալի էր միայն բուն Աղվանքում, հետագա զարգացում չունեցավ և բնականաբար դադարեց իր գոյությունը: «Այսպիսով, VI դարի երկրորդ կեսին Աղվանից եկեղեցին ազգային տնտանկյունից դարձավ առավել հայկական, քան աղվանական, չնայած որ այն ընդգրկում էր աղվանական բնակչություն ունեցող ձայափնյա լայնարձակ տաքածքներ...»<sup>122</sup>:

Նորահաստատ կաթողիկոսական աթոռը շուրջ 44 տարի գլխավորեց Տեր-Աբաս արքեպիսկոպոսը (552-596թթ), որը և հանդիսացավ «Աղվանքի պատմության»

120. ԲՈԻՈՐԱՔՅԱՆ, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Եր., 1998, էջ 110:

121. Տև. Ա.Акопян, стр. 138.

122. Տև. Ա.Акопян, стр. 139-140.

կաթողիկոսաշարի առաջին ներկայացուցիչը: VI-VIII դդ. Աղվանից կոչված հայ կաթողիկոսությունը, որը Աղվեհի ժողովի սահմանած կանոնների կիրառմամբ աստիճանաբար ամրապնդում էր իր տնտեսական ու իրավական դիրքերը, ընդլայնում իր հոգևոր ու քաղաքական գործունեությունը և գնալով առավել մեծ դեր էր կատարում Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի հոգևոր-լուսավորչական, ինչպես նաև քաղաքական կյանքում: «Արցախեան մէն մի գավառ ունեցած է իւր սեպեակէան վանքը եւ իւր առանձին գաւառակալ առաջնորդը՝ միաբաններով հանդերձ, որ, նստելով իւր իսկ վանքում, հովուած է նոյն գաւառի բանաւոր հօտը, օրինակ՝ Դիզակ գաւառն՝ իբրեւ նախկուպոսարան, նախ ունեցած է Դիզափայտի վանքը, ապա՝ Կաւաք, ապա Գտիչ եւ յետոյ՝ Սպիտակ-Լաչ վանքը. Վարանդան՝ Ամարասը եւ Հերիերի տաճարը եւ Երեմն՝ Քոչիզի շինությունը. Լաչենն՝ Մեծ-արանց կամ Մեծ-իրանաց վանքը եւ Մայրաքաղաք, Ընստակ գաւառն՝ Դատի վանքը, Ջրաբերդն՝ Ջրվշտի կամ Եղիշ-առաքելայի վանքը, Մեծ Կողմանք կամ Կիրստանն՝ նախ՝ Հոռեկայ, եւ ապա՝ Ամենափրկիչ վանքերը, Գարդմանն՝ նախ՝ Մզնաբերդ եւ յետոյ՝ Թարգմանչաց վանքերը, Փառխոսն՝ նախ՝ Փառխոսի, ապա՝ Խորանշատի եւ յետոյ՝ Չարեքայ վանքերը, Քուստի կամ Քաւս գաւառն՝ Շիմուրատայ եւ Վարազայ վանքերը եւ այլն, եւ այլն»<sup>123</sup>:

Գիրք թղթոցում պահպանվել է Հովհաննես Բ. Գաբեղենացու «Թուղթ զոր Տէր Յովհաննէս հայոց կաթողիկոս և այլ նախկուպոսանք, առ Աղուանից նախկուպոսոսս արարին»<sup>124</sup> վերնագրով նամակը, որն ուղղված էր. «Աբասու Պարտուայ նախկուպոսի, Մովսէսի Բ ավաղատու նախկուպոսի, Գրիգորի Կապաղականու նախկուպոսի, Հռոմակայ Ամարասու նախկուպոսի, Տիմայթի Բաղասականու նախկուպոսի, Ամբակումայ Շաքից նախկուպոսի, Յոհանակայ Գարդմանաց նախկուպոսի, Ղևոնդի Մեծկուանց նախկուպոսի»: Նույն գրությունը պահպանվել է նաև Մ. Կաղանկատվացու աշխատության մեջ, սակայն պետք է նկատել, որ ներքորդ տարբերակում Աբասը հիշատակվում է ոչ լեռն որպես «նախկուպոս», այլև «կաթողիկոս»<sup>125</sup>: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Աղվանից եկեղեցին Հայոց կաթողիկոսության հարաբերությամբ ճանաչվում էր որպես նյութակա լեռն և ոչ առանձին կաթողիկոսություն: Ինչ վերաբերում է Մ. Կաղանկատվացու հիշատակությանը, ապա պետք է նշադրել, որ այն պարզապես

123. Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 155-156:

124. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 81-84:

125. Մ. Կաղանկատվացի, էջ 126:

հետագայում մտցված փափախություն է, քանի որ Աբասը տակավին չէր ձեռնադրվել Աղվանից կաթողիկոս: 7-րդ և հետագա դարերի հայկական պատմական աղբյուրները հաղորդում են, որ Աղվանից կաթողիկոսները իրենց ձեռնադրությունը սկսած Գրիգոր Լուսավորչից, ստանում էին Հայոց կաթողիկոսից:

Ս.Տ.Երեմյանը, հենվելով Հովհաննես Բ Գաբրելենացու կողմից հիշատակված անունների վրա, գտնում է, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում բաղկացած էր 8 եպիսկոպոսական թեմներից<sup>126</sup>: Սակայն Բ.Ուլուբաբյանը վիճարկելով հիշյալ կարծիքը, իրավացիորեն նշել է, որ Հովհաննես Գաբրելենացին պարզապես չի հիշատակել Աղվանքի եպիսկոպոսական բոլոր թեմերի առաջնորդների անունները: Առաջադրված տեսակետը նա հիմնավորում է, մեջբերելով նույն ժամանակաշրջանին պատկանող այլ աղբյուրներում հիշատակված Մեծառանից, Գուշա, Չոզի և այլ առաջնորդանիստ կենտրոսներ<sup>127</sup>: Հովհաննես Գաբրելենացու հիշյալ նամակը պահպանվել է նաև «Գիրք թղթոցում»<sup>128</sup>: Նշենք, որ նամակի հիմնական նպատակն էր՝ զգուշացնել Աղվանից աշխարհի եպիսկոպոսներին իրենց թեմերը թափանցած նետոորականներին և քաղկեդոնականներին դիմագրավելու համար<sup>129</sup>:

Կաթողիկոսության մեջ ընդգրկված հիշյալ եպիսկոպոսությունների միաբանությունը նշանակալից դեր խաղաց քաղկեդոնականության և տարատեսակ աղանդների դեմ տարվող պայքարում: Ինքը՝ Տեր-Աբասը, աղբյուրներում հիշվում է որպես այլադավանության դեմ աննկուն պայքարող հոգևոր առաջնորդ:

Այսպիսով, Աղվանից կաթողիկոսությունը հիմնադրվել է որպես Հայոց եկեղեցու բաղկացուցիչ մաս և հետագա իր գոյությամբ մշտապես հանդիսացել է Հայոց եկեղեցու ամենախոյր թեմներից մեկը:

126. С.Т. Еремян, *Экономический и социальный строй Албании III-VII веках*, „Очерки истории СССР III-IX веков“, Москва, 1958, стр.324.

127. Բ.Ուլուբաբյան, *Հայոց արևելից եկեղեցիները և մշակույթը*, էջ 117:

128. Տես՝ Եզն. քին.Պնտրոսյան, *Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության մի քանի թվականների շուրջ*, Էջմիածին, 1984, ԺԱ-ԺԲ, էջ 80:

129. Տես՝ Նույն տեղում:

## Резюме

Таким образом Албанское католичество было основано как отдельная ветвь в составе Армянской церкви и в своей последующей деятельности являлась одной из самых сильных и влиятельных ветвей Армянской церкви.

So Albanian church was founded as a consisted part of Armenian church and by its further activity always was one of the great and powerful part of Armenian church.